

UOT 94 (479.24)

Ş.V.Hüseyn

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

shakirhuseyin@gmail.com

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİ İLHAQ ETMƏK SƏYLƏRİ VƏ BUNLARI GÜCLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: Naxçıvan diyarı, Türkiyə qoşunları, Sovet Rusiyası, erməni işğalı, daşnak, bolşevik

Azərbaycanın əzəli torpağı olan Naxçıvan diyarı müxtəlif zamanlarda ermənilər tərəfindən işğal edilməyə çalışılmışdır. Bildiyimiz kimi, ermənilər bu regionun tarixi sakinləri olmamış, Rus-Qacar və Rus-Osmanlı müharibəsi nəticəsində İrandan və Osmanlı imperiyasında kütləvi şəkildə Naxçıvan və digər Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüşdülər. Yerli əhalinin münbit torpaqları ilə təmin olunmalarına baxmayaraq zaman keçdikcə “Böyük Ermənistan” xəyallarını gerçəkləşdirmək üçün Azərbaycan torpaqlarına iddia irəli sürmüş, bunun üçün böyük dövlətlərin, o cümlədən əvvəl Çar Rusiyanın, sonra isə Sovet Rusiyasının dəstəyini almışdır.

Azərbaycan Çar Rusiyasının işğalından azad olub özünün müstəqil cümhuriyyətini elan etdikdən sonra ölkəmizin hər tərəfində olduğu kimi, Naxçıvanda da bu hadisə böyük sevinc hissi ilə qarşılanmış, əhali bununla da erməni fitnələrinə son veriləcəyinə inanmışdır. Amma təəssüflər olsun ki, AXC-nin hökumətləri Naxçıvanla bağlı ciddi tədbirlər görməkdə yubanmış, bundan isə ermənilər məharətlə istifadə etmişdilər. Bolşevik işğalı nəticəsində AXC-nin süquta uğramasına və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına baxmayaraq Naxçıvanda bu proses bir qədər gec baş vermişdir. Azərbaycan SSR rəhbərlərinin qətiyyətsizliyindən və Sovet Rusiyasının ikili mövqeyindən istifadə edən daşnaklar Naxçıvana ərazi iddialarını davam etdirmiş və əhalini kütləvi şəkildə terrora məruz qoymaqdan çəkinməmişdilər.

Naxçıvan məsələsinə öz milli məsələsi kimi baxan Türkiyənin qətiyyətli mövqeyi və Sovet Rusiyası ilə aparılan danışıqlar nəticəsində bağlanmış Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri nəticəsində Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində, Azərbaycanın onu heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi kimi saxlanılmışdır.

Ш.В.Хусейн

УСИЛИЯ АРМЕНИИ ПО АННЕКСИИ НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ФАКТОРЫ ИХ УСИЛЕНИЯ

Ключевые слова: Нахчыванский край, турецкие войска, Советская Россия, армянская оккупация, дашнак, большевик

В разное время была попытка оккупирования армянами Нахчыванского края, древней земли Азербайджана. Как известно, армяне не были

историческими жителями этого региона, в результате русско-гаджарской и русско-османской войн армяне были массово переселены из Ирана и Османской империи в Нахчыван и другие азербайджанские территории. Несмотря на то, что местное население было обеспечено плодородными землями, со временем оно заявило права на земли Азербайджана, чтобы реализовать мечту о «Великой Армении», за что получило поддержку крупных держав, включая царскую Россию, а затем советскую. Россия.

После того, как Азербайджан был освобожден от оккупации царской России и провозглашен независимой республикой, народ Нахчывана, как и во всех частях страны, с большой радостью встретил это событие и верил, что армянские происки прекратятся. Но, к сожалению, правительства Партии Народного Фронта не спешили принимать серьезные меры в связи с Нахчываном, и армяне умело этим воспользовались. Несмотря на распад Народного фронта в результате большевистской оккупации и установления Советской власти в Азербайджане, этот процесс в Нахчыване произошел с некоторым опозданием. Воспользовавшись нерешительностью руководства Азербайджанской ССР и двоякой позицией Советской России, дашнаки продолжали свои территориальные претензии на Нахчыван и, не колеблясь, терроризировали население в массовом порядке.

В результате решительной позиции Турции по вопросу Нахчывана как национального вопроса и Гюмрийского, Московского и Карсского соглашений, заключенных с Советской Россией, Нахчыван был сохранен в качестве автономной территории в составе Азербайджана при условии, что Азербайджан не пошел на уступки какому-либо третьему государству.

Sh.V.Huseyn

ARMENIA'S EFFORTS TO ANNEX THE NAKHCHIVAN REGION OF AZERBAIJAN AND THE FACTORS STRENGTHENING THEM

Keywords: the land of Nakhchivan, Turkish troops, Soviet Russia, armenian occupation, dashnak, bolshevik

The land of Nakhchivan, the ancient land of Azerbaijan, was tried to be occupied by Armenians at different times. As we know, as a result of the Russo-Gajar and Russo-Ottoman wars, which were not historical inhabitants of this region, Armenians were massively relocated from Iran and the Ottoman Empire to Nakhchivan and other Azerbaijani territories. Despite the fact that the local population was provided with fertile lands, over time it claimed the lands of Azerbaijan in order to realize the dream of a "Greater Armenia", for which it received the support of major powers, including Tsarist Russia and then Soviet Russia.

After Azerbaijan was liberated from the occupation of Tsarist Russia and declared its independent republic, the people of Nakhchivan, as well as in all parts of the country, welcomed this event with great joy and believed that the Armenian intrigues would end. But, unfortunately, the governments of the Popular Front Party were slow to take serious measures in connection with Nakhchivan, and the Armenians

skillfully used this. Despite the collapse of the Popular Front as a result of the Bolshevik occupation and the establishment of Soviet power in Azerbaijan, this process took place in Nakhchivan a little late. Taking advantage of the indecision of the leaders of the Azerbaijani SSR and the dual position of Soviet Russia, the Dashnaks continued their territorial claims to Nakhchivan and did not hesitate to terrorize the population en masse.

As a result of Turkey's resolute stance on the Nakhchivan issue as a national issue and the Gyumri, Moscow and Kars agreements concluded with Soviet Russia, Nakhchivan was retained as an autonomous territory within Azerbaijan, provided that Azerbaijan did not make concessions to any third state.

Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın münbit torpaqlarına köçürülən ermənilər zaman keçdikcə özlərini bu ərazilərin əsl sahibi kimi aparmağa başlamışlar. Tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan qəzası hesabına özlərinə dövlət yaradan ermənilər bununla kifayətlənməyərək digər ərazilərimizə qarşı iddialar irəli sürdülər. Bu iddiaları həyata keçirmək üçün öz havadarlarından yardım alır, istəklərinə çatmaq üçün yerli əhaliyə qarşı kütləvi terrordan istifadə edirdilər. Bu dövrdə ermənilərin ərazi iddialarına və terror siyasətinə məruz qalan ərazilərimizdən biri də Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi idi.

Erməni vəhşilikləri barədə o zaman erməni mətbuatı yazırdı: “Andranikin quldur dəstəsi çoxlu türk kəndlərini dağıtdı. Təkcə Yayıcı kəndində (Culfa rayonu) 2500 nəfər öldürüldü və Araz çayında boğduruldu”. Daha bir yazıda oxuyuruq: 20-25 iyun 1918-ci ildə ermənilər Culfada Araz çayı üzərindəki körpünü yandırdılar. Ordubadda 2 min azərbaycanlı öldürüldü” [9, s.309].

“Naxçıvan və Şərursuz Ermənistan yaşaya bilməz” mövqeyindən yanaşan erməni daşnakları bu qədim Azərbaycan ərazisinə sahib olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. ABŞ, İngiltərə və Rusiya da Naxçıvanı Ermənistana vermək istəsələr də, yerli əhəlinin inadlı müqaviməti buna imkan vermədi. Burada tarixən azərbaycanlılar yaşamış, ermənilər bu əraziyə XIX əsrin 20-ci illərində köçürülmüşlər.

Məlumdur ki, Naxçıvan qədim Azərbaycan ərazisidir və burada tarixən azərbaycanlılar məskunlaşmışlar. Naxçıvan qəzasında 62,5 faiz azərbaycanlı, 36,7 faiz erməni, Şərur-Dərələyəzdə 72,3 faiz azərbaycanlı, 27,1 faiz ermənilər təşkil edir [3, s.300]. Əslində əhəlinin belə nisbəti Rusiya Qafqaza nüfuz etdikdən və qonşu dövlətlərdən erməniləri İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə köçürdükdən sonra yaranmışdı. Naxçıvan vilayətində 17138 nəfər müsəlman, 2690 nəfər erməni yaşayırdı. Bu qəzaların əhəlisi 1918-ci ildə təşkil etdikləri müsəlman Milli Şurası vasitəsi ilə kəndbəkənd Azərbaycan Respublikasının idarəçiliyinə keçmək barədə qərar qəbul edib Azərbaycan hökumətinə göndərmişdilər. Hətta Ordubadda 5 erməni kəndi də Azərbaycan

Respublikasının tərkibində olmaq barədə akt tərtib etmişdi [3, s.301]. Böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Naxçıvan diyarının ələ keçirilməsi daşnakların «böyük Ermənistan» yaratmaq planında xüsusi yer tuturdu. Ona görə ki, bu bölgə iri dəmiryol qovşağı idi və əlverişli mövqeyə malik idi. Buradan bir xətt İranın Maku xanlığına, oradan da Türkiyəyə, başqa bir xətt Tehrana gedirdi. Bütün bunlar daşnakları özünə cəlb edir, onların dincliyinə haram qatırdı. Ermənistan Respublikası Naxçıvanı özününkü sayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edilən zaman İrəvan quberniyasına daxil olan Naxçıvan dərhal Azərbaycanla birləşməyi qərara aldı. Lakin o zamankı şəraitdə bu birləşmə mümkün olmadı [2, s.55-56].

Çar Rusiyasının işğalından azad olub öz müstəqil cümhuriyyətimizi qurmamız, sözsüz ki, Naxçıvan əhalisi tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmışdır. Əhali erməni silahlı qüvvələrinə qarşı daha cəsarətli mübarizə aparmış və AXC-nin silahlı qüvvələrinin ən qısa zamanda gələcəyinə ümidli olmuşdur. Buna baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvan məsələsini tam həll edə bilməmişdi və lazımi addımları atmaqda gecikmişdir.

Yaranmış ağır vəziyyətdə Naxçıvan Milli Komitəsi türklərlə əlaqəni daha da genişləndirməyi lazım bildi. Onu da qeyd edək ki, həmin vaxtda türklər Şərur-Dərələyəz və İrəvan-Culfa dəmir yolunu öz əllərinə keçirərək Naxçıvana doğru irəliləyirdilər. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan türk diviziyası Şərur qəzasına daxil olduqdan sonra hücumu müvəqqəti dayandırdığından Andranikin Naxçıvanı ələ keçirməsi üçün əlverişli imkan yaranmışdı. Belə bir şəraitdə Naxçıvan Milli Komitəsi daşnakların üstün qüvvələri qarşısında döyüş girmədən geri çəkilməyi məqsədəuyğun saymışdı. Bu zaman xalq özü torpaqlarının müdafiəsinə qalxmışdı. Nehrəm kəndində bütün qonşu kəndlərin nümayəndələrinin iştirakı ilə xalq qoşunu dəstələri yaradılmışdı. Xalq qoşunu 1918-ci il iyunun axırlarında Nehrəm kəndi yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzdi. Andranik biabırılıqla Qarabağ dağlarına qaçdı. Bu hadisədən sonra, görünür, yeni daşnak talanlarına yol verməmək məqsədilə türk qoşunları Naxçıvana, Ordubada və Culfaya daxil olmuşdular [10, s.10].

Birinci Dünya müharibəsinin gedişində məğlub olan Osmanlı qalib dövlətlərlə 1918-ci il oktyabrın 30-da imzaladığı Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə türk qoşunları Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı tərk etməli oldu. Naxçıvanlılar bu diyarı erməni işğalından qorumaq üçün 1918-ci il noyabrın 3-də Osmanlı türklərindən də aldıkları yardım hesabına Araz-Türk Respublikası adlı cümhuriyyət yaratdılar. Araz-Türk Respublikası uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməmiş və regionda yaranmış yeni vəziyyətlə əlaqədar olaraq 1919-cu ilin martında fəaliyyətini dayandırmışdır.

1919-cu ilin yanvarında ingilislər Naxçıvana gəldilər və burada general-qubernatorluq yaratdılar. Bir aydan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

nümayəndələri də Naxçıvana gəlib çıxdılar. Keçirilən müzakirələrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələləri özündə birləşdirən akt tərtib edildi. Bu akt Naxçıvanın könüllü surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi haqqında idi. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və yerli əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanmışdı. İngilislərin isə məqsədi buranı Ermənistanına vermək idi. Lakin Naxçıvan əhalisi diyarın ingilislər tərəfindən Ermənistanına verilməsinə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bununla əlaqədar Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvləri ingilis general-qubernatoruna məktub göndərərək öz qəti etirazlarını bildirdilər [1].

Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi məktubda yazırdı: “Biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik və əminik ki, hər hansı səbəbdən hərbi qüvvə ilə kömək edə bilməsə də, heç olmasa, top, tüfəng və patronla Azərbaycan bizə kömək edəcəkdir. Hətta Azərbaycan bundan da imtina etsə, biz bu yolda canımızdan keçəsi olsaq belə, müqəddəs vədimizi yerinə yetirəcəyik” [1].

1919-cu ildə Polkovnik V.Haskel Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi zona və bu ərazidə Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq istəyirdi. İstər İngiltərə, istərsə də Amerika Naxçıvan ərazisində xüsusi idarəçilik yaradıb sonra da bu əraziləri ermənilərə verməyi planlaşdırsalar da, Naxçıvan əhalisinin olub-bitənlərə kəskin etirazı, həmin planların baş tutmasına imkan verməmişdir.

Beləliklə, bölgə əhalisi 1918-1920-ci illərdə misilsiz çətinliklərə, təqiblərə, müsibətlərə sinə gərərək milli ləyaqəti uca tutdu, diz çökmədi, erməni silahlı quldur dəstələrinə layiqli cavab verdi. Naxçıvan diyarının əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmirdi. Onlar hələ o vaxt öz qəti fikirlərini belə ifadə etmişdilər: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz” [1].

1920-ci il iyulun əvvəllərinə qədər ermənilər Qars, Sarıqamış, İğdır bölgələrini işğal etmişdilər. Dərələyəz, Zəngəzur bölgələrindəki müsəlman kəndlərini dağıtmışdılar. İşğal növbəsi Naxçıvana çatmışdı. Naxçıvan bu bölgədəki türk hökumətlərinin ən güclüsü idi. Ermənilər naxçıvanlıların Azərbaycanla əlaqələrini kəsməyi lazım bilmişdilər. 1920-ci il iyulun 1-də Zəngəzur bölgəsinə gələn bolşevik süvarilərinə hücum edərək onları qaçırmış, Əngələvit şəhərini (indi qəsəbədir) almışdılar [11, s.31].

Belə bir şəraitdə Şərurda Azərbaycanlı əhalinin ermənilərin hərəkətləri əleyhinə çıxışları baş verdi. Onlar millətlərarası qırğını dayandıрмаğı, daşnakların özbaşnalıqlarına son qoymağı tələb etdilər. Naxçıvan Milli Komitəsinin silahlı dəstələri də Kəlbəli xanın və Xəlil bəyin başçılığı ilə köməyə gəldilər. Daşnak hökuməti isə bu zaman Zəngibasar və Vedibasarda “daxili qarşıdurmanı dayandıрмаq” adı altında həmin yerləri və hətta

Culfayadək olan əraziləri orada böyük əksəriyyət təşkil edən azərbaycanlı əhalisindən təmizləməyə çalışırdı [7, s.281].

1920-ci il iyulunda daşnak silahlı dəstələri Şərura hücumu keçdilər. Əliyalın əhali ermənilərin vəhşiliklərinə tab gətirə bilməyərək yaşayış yerlərini tərk etdi və İrana keçməyə məcbur oldu. Daşnak qoşunlarının ön dəstəsi Yurdçu, Qabıllı kəndlərinə od vurub yandırdı. Kəndin müdafiəçiləri istehkamları vuruşsuz tərk edib geri çəkildilər. Qaçqın kütləsi körpülərdən keçərək Ərəblərə çəkildi [9, s.333].

25 iyul səhərindən etibarən ermənilər artıq sərbəst şəkildə Şahtaxtıya gəlməyə müvəffəq oldular. Vəziyyətdən xəbəri olmayan, İrana keçmək üçün Şahtaxtıya gələn Naxçıvanın uzaq kəndlərinin əhalisindən beş yüz nəfərdən ibarət bir qafiləni ermənilərin məhv etdiklərini təəssüflə öyrəndik [11, s.45].

Şahtaxtı ələ keçirən ermənilər Naxçıvana hücum etmədilər. Yalnız sərhəd bölgələrində iki tərəfin kəşfiyyət hissələri arasında kiçik münaqişələr olurdu. Türk və Rus Qızıl Ordu hissələri erməni zirehli qatərlərinin hücumunun qarşısını almaq üçün dəmiryol xəttini dağıtmış və nəzarət altına almışdılar. Naxçıvan bölgəsinə ilk ciddi erməni hücumu 9 avqustda Cəhrinin 8 km şimal-şərqindəki Tırkeşdə olmuşdur. 500 əsgər və 2 pulemyotdan ibarət erməni qüvvəsi milis və Qızıl qüvvələr tərəfindən darmadağın edilmişdi. 24 avqust səhəri başlayan erməni hücumu iki tərəf arasında qısamüddətli şiddətli bir döyüşə səbəb olmuşdu. Bu səbəblə də Türk və Rus Qızıl Ordu hissələri Şahtaxtıya hücum etməyi qərara almışdılar [4, s.376].

1920-ci il 28 iyulda Naxçıvanın XI Qızıl Ordunun hissələri tərəfindən ələ keçirilməsinə baxmayaraq silahsız əhaliyə qarşı erməni terroru davam edirdi, amma buna Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına almış Sovet Rusiyasından ciddi bir xəbərdarlıq gəlmirdi. O dövr mənbələri ilə tanış olduqda aydın olur ki, Sovet Rusiyası Ermənistanın sovetləşməsində Naxçıvan məsələsindən ustalıqla istifadə etmişdir. Digər tərəfdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Rusiya rəhbərliyi Naxçıvan əhalisinin etimadını qazanmaq və onları sovetlərə möhtac duruma salmaq üçün erməniləri gizləncə dəstəkləyir, hətta Naxçıvan və ətraf ərazilərin ermənilərə veriləcəyi vədini verirdi. Bütün bunlar Ermənistanın Naxçıvanı ilhaq etmək səylərini gücləndirirdi.

Sovet Rusiyasının təşəbbüsü ilə 1920-ci il avqustun 10-da onunla Ermənistan arasında ilkin barışıq sazişi imzalandı. Həmin sazişə görə Şərur-Dərəyələz Ermənistanına verilir, Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur isə mübahisəli ərazilər elan edilirdi. Sovet Rusiyası bu əraziləri də gələcəkdə Ermənistanına verməyi planlaşdırırdı. 10 avqust sazişinə görə XI ordu hissələri ilə erməni qoşunları arasında hərbi əməliyyatlar dayandırılmalı idi. Sazişdə mərkəzi məsələ belə bir razılığın əldə edilməsi oldu: "Ermənistan qoşunları Şahtaxtı, Xok-Əznəbürd-Sultanlı xəttini və daha sonra Küküddən şimala və Bazarçaydan qərbə uzanan xətti, RSFSR qoşunları isə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı

tutmalı idilər” [7, s.294].

Həmçinin müqavilədə qeyd olunurdu ki, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan sovetlərin müvəqqəti nəzarəti altında qalacaq, Gümrü-Şahtaxtı və Culfa dəmiryolu hərbi məqsədlər istisna olmaqla ermənilər tərəfindən işlədiləcəkdi [6, s.24]. Bundan başqa daha sonra sovet hakim dairələrinin türk hakim dairələrinə bildirdiyinə görə, ermənilərin Gümrü-Culfa dəmiryolundan istifadə etməsi müqabilində Qars-Sarıqamış dəmiryolu xəttindən də Türkiyə üçün lazım olan materiallar gətiriləcəkdi.

Daşnak hökumətinin, bir qədər sonra isə Sovet Ermənistanının tələbinə baxmayaraq ermənilərin vəhşiliklərindən təngə gələn əhali Ermənistanın tabeliyinə keçməkdən imtina edirdi. Bu məsələ ilə bağlı 1920-ci il avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsinin Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N.Nərimanova ünvanlandığı, xalqın iradəsini ifadə edən məktubda deyilirdi: “Naxçıvan xalqının (əhalisinin – red) böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan özünü Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz hissəsi hesab edir... İndi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Naxçıvan əhalisi üçün üfüqdən doğan bir şəfəkdir” [9, s.334].

Bunları nəzərə alan N.Nərimanov 12 avqust 1920-ci ildə İ.V.Lenin və G.V.Çiçerinin adına teleqram göndərərək Naxçıvanın daşnak Ermənistanın tərkibinə qatılmasına etirazını bildirdi: “Naxçıvan diyarının əhalisi öz vətənlərində sovet quruluşunu tətbiq etmiş kommunistlərin simasında özlərinin xilaskarlarını görürdü və ağılına da gətirməzdi ki, Sovet Rusiyası özbaşına, bütün əhalinin iradəsi əksinə olaraq bu diyarı daşnaklara verər, halbuki onların hakimiyyəti altında nəinki sovet quruluşu məhv edilir, həm də əhalinin fiziki mövcudluğuna şəksiz təhlükə vardır. Biz bu hala artıq daşnak Ermənistanın ərazisində yerləşmiş yüzlərlə müsəlman kəndinin timsalında rast gəlmişik [9, s.334].

Sovetlərin ermənilərə verdikləri bu güzəşt haqqında Veysəl bəyin fikri fərqli idi. O, apardığı araşdırmaların nəticəsini 19 sentyabr 1920-ci il tarixli teleqramında Cavid bəyə belə çatdırmışdı: “Erməni kommunistlər Bakı və Moskvada yüksək mövqə sahibidirlər. İstər onlar, istərsə də erməni mətbuatı Türkiyə əleyhinə, Ermənistan lehinə iş aparırlar. Artıq buna nail olmuşlar və Moskvada belə fikir yaratmışlar ki, türklər millətçidirlər. Azərbaycanda əks-inqilabın səbəbi də onlardır. Bir gün gələcək, türklər Azərbaycanı alacaqlar. Onların qarşısına erməni, gürcü maneəsini qoymaq lazımdır. Moskvanın ermənilərlə bağladığı 10 avqust müqaviləsinin əsas stimulları bunlardır” [6, s.61-62].

Göründüyü kimi, daşnaklara qarşı mübarizədə Türkiyə ilə əməkdaşlıqda maraqlı olan Rusiya digər tərəfdən daşnakların əli ilə onu vurmağa çalışırdı. Belə ki, Rusiya Qafqazda nə Türkiyənin güclənməsinə yol vermək, nə də daşnakların kənar qüvvələrin təsirinə düşməsinə istəyirdi. 10 avqust sazişi təkcə

Naxçıvan əhalisi tərəfindən deyil, həmçinin Türkiyə tərəfindən də kəskin etirazla qarşılanmışdı.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci il noyabrın axırlarında Azərbaycan SSR ərazisində yerləşən XI Qızıl Ordu hissələrinin hücumu ilə Ermənistanda da Sovet hakimiyyəti elan edilmişdi. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Naxçıvanın daşnaklar tərəfindən daim gözlənilən basqılarına həmişəlik son qoyulacağına sadələvhəcəsinə ürəkdən inanan Naxçıvan əhalisi də bu «qardaş xalqa» öz köməyini əsirgəməmişdi. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində Abbasqulu Şadlinskiyin «Qırmızı tabor» dəstələri xüsusilə fərqlənmişdilər. Təkcə bu faktı göstərmək yerinə düşər ki, Ermənistan MİK-nin həmin münasibətlə «Şərəf nişanı» ordeni ilə təltif etdiyi 25 nəfərdən 7-si Naxçıvanlı olmuşdur. Sonralar «Qırmızı tabor»dan daha 19 nəfər Azərbaycan SSR və RSFSR ordenləri ilə təltif edilmişdi [5, s.466].

1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında N.Nərimanovun oxuduğu Azərbaycan İnqilab Komitəsinin bəyannaməsində həmin prinsiplər bir növ öz ifadəsini tapdı. Həmin bəyannamə ilə Azərbaycan özünün 10 min kvadratmetrlik ərazisindən işğal olunmuş şimal-qərb torpaqlarından, Zəngəzurun bir hissəsindən dərhal imtina etmiş oldu. Üstəlik də, bəyannamədə Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan edilir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə özlərinin müqəddəratını təyin etmək üçün tam müstəqillik vədi verilirdi [10, s.22].

N.Nərimanovun bu əliaçıqlığı Sovet Rusiya hökumətinin nümayəndələri və ermənilər tərəfindən böyük məmnunluqla qarşılandı. Həmin gün Orconikidze erməni kommunist liderlərindən Nazaretyana Nərimanovun bəyanatını çatdırmış və xoş xəbəri vermişdi. Nazaretyan çox sevinmişdi və cavabında mətbuatda “Bravo azərbaycanlılar!” - deyə xalqa lazımi məlumatı çatdıracaqlarını deyirdi [4, s.396].

Naxçıvanın sözlə Ermənistana bağlanmayacağını, Gümrü müqaviləsi ilə regionu öz himayəsinə aldığı ermənilərə qəbul etdirən Türkiyənin razılığının vacib olduğunu görən Sovet Rusiya nümayəndəsi Midivani 3 dekabrda Kazım Qarabəkirdən Naxçıvanın Ermənistana verilməsini xahiş etmiş, ancaq sərt bir şəkildə xahişi rədd olunmuşdu [4, s.396].

Azərbaycanın Naxçıvanı Ermənistana hədiyyə etmə xəbəri 5 dekabrda etibarən Naxçıvan regionunda dildən-dilə gəzdi. Əhali həyəcan içində idi. İngilislərin Naxçıvanı ermənilərə verdiyi günlərdəki tələş, stress, həyəcan, qorxu üzlərdən oxunurdu. Əvvəllər Milli Şuraya toplanan əhali indi də axın-axın İnqilab Komitəsinə (Revkoma) yığışırdılar. Eşitdiklərinin doğru olub-olmadığını öyrənmək istəyirdilər. 1920-ci ilin dekabr ayının 15-də Naxçıvana gələn Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü və Ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtinski əhaliyə həqiqəti dedi. Naxçıvan Ermənistana verilmişdi və əgər özü bu qərar verildiyi zaman Bakıda olsaydı, razı olmayacaqdı [4, s.398].

Behbud bəy həyəcan içində olan xalqa müraciət edirdi: “Mən Azərbaycan İnkilab Komitəsinin üzvü olaraq Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edərək Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla bərabər öz müstəqilliyinizi istəyirsinizsə, burada güvənə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə əsgərləridir. Xalq bu əsgərlər ətrafında möhkəmcə birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpaqlarınızı ancaq onlar qoruyacaq, bu ağır fəlakətlərdən qurtaracaqdır”.

1920-ci il dekabrın sonlarında Ermənistan İnkilab Komitəsi Naxçıvan bölgəsinə dair dalbadal iki bəyanat verdi. Onun dekabrın 26-da verdiyi 1-ci bəyanatda yazılırdı: “...Bizə qardaş olan Sovet Azərbaycanı müsəlmanların və ermənilərin qanının tökülməsinə səbəb olmuş mübahisəni tənənlə aktla məhv etmiş və Naxçıvanı Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan etmişdir. Lakin Ermənistanın Sovet hakimiyyəti xalqın öz hakimiyyəti kimi qüvvəsini yalnız əhalinin, o cümlədən də Naxçıvanın əməkçi əhalisinin aydın ifadə olunmuş iradəsində görür. Ermənistan İnkilab Komitəsi əmindir ki, bundan belə Naxçıvanın zülmədən azad kütlələri bütün əməkçi Sovet Ermənistanı ilə onların qarşılıqlı münasibətləri üçün özlərinin aydın ifadə olunmuş fikirlərini bildirəcəklər”. Dekabrın 28-də elan olunan ikinci bəyanatda isə Naxçıvan müstəqil Sovet Respublikası kimi tanınır və daşnakların ona qarşı ərazi iddialarından imtina edildiyi yazılırdı. Əslində bölgənin Azərbaycanın bir hissəsi deyil, müstəqil respublika kimi tanınması Ermənistanın gələcək planları üçün düşünülmüş məqsədyönlü bir addım idi [7, s.342].

Lakin cəmi iki gün sonra dekabrın 28-də Naxçıvan barədə özünün ikinci bəyanatında Ermənistan İnkilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanımış və daşnakların bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etdiyini bütün dünyaya bildirmişdi [8].

Lakin bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və aydın ifadə olunan iradələri ermənilərin planlarını alt-üst elədi. 1921-ci ilin əvvəlində Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR-in nümayəndələrinin Naxçıvan bölgəsi əhalisinin Azərbaycan və Ermənistan İnkilab Komitələrinin bəyanatlarına münasibətilə bağlı keçirdikləri rəy sorğusunda 90 faiz mahalın Muxtar Respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [7, s.342].

Lakin Ermənistan SSR rəhbərləri hələ 1921-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək ümidlərindən əl çəkməmişdilər. 1921-ci il yanvarın 1-dən 5-dək RSFSR-in Ermənistandakı nümayəndəsi Leqranın başçılığı ilə Ermənistan SSR nümayəndələrinin Şərurun Sədərək, Baş Noraşen, Yeycə, Şahtaxtı kəndlərində, Naxçıvan şəhərində və bir sıra digər yerlərdə mitinqlər təşkil etməsi, qaçqınlarla, XI Qızıl Ordu, Qırmızı türk ordusunun zabidləri ilə söhbətlər aparması da məhz elə bu ümidlərin dirçəldilməsinə yönəlmişdi. Mitinqlərdə «Sovet Ermənistanının düşməni Sovet Naxçıvanının düşmənidir» və yaxud «Sovet Naxçıvanının düşməni Sovet Ermənistanının

düşmənidir» kimi şüarlar söylənməsi də məhz həmin xam xülyalar naminə edilmişdir [10, s.23].

Ermənilərin havadarlarına güvənərək Naxçıvanı ilhaq etmə cəhdləri nəticəsiz qaldı. Belə ki, Naxçıvanı Türk dünyasına açılan qapı kimi görən Türkiyə rəhbərliyi Sovet Rusiyası ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Naxçıvanın statusu ilə bağlı olaraq 1921-ci il martın 16-da Moskva və həmin ilin 13 oktyabrında Qars müqavilələrinin imzalanmasına nail oldu. Bu müqavilələrə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində Azərbaycanın onu heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi kimi saxlanılırdı. Bununla da tarixən vətənimizin bir parçası olan Naxçıvan ana vətənin tərkib hissəsi kimi saxlanılır, erməni məfhumlarının Naxçıvanı işğal etmə arzuları puç olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hacıyev İ.M.* “Naxçıvan Muxtar Respublikası – 95. Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir”, 9 fevral 2019-cu il / <http://www.moderator.az/news/258183.html>
2. *Hacıyev İ.M.* “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri” Naxçıvan, Əcəmi 2012, 193. s.
3. *Həsənlı C.* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009, 469 s.
4. *İbrahim Ethem Atnur.* Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 496 s.
5. *İbrahimov Z.İ. V.İ.* Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azər nəşr, 1970, 523 s.
6. *Qarabekir K.* İttihad ve Tereqqi Cəmiyyəti. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, 349 s.
7. *Musayev İ.M.* Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921 ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 211 s.
8. Naxçıvan MDA, f.314, siy. 5, iş 14, vərəq 20-22
9. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi 2014, 527 s.
10. *Sadıqov S. H.* Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995, 144 s.
11. *Veysəl Üniivar.* Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan, 2006, 104 s.

Redaksiyaya daxil olub 03.02.2021